

TASAVVUF KÜLTÜRÜNÜN TÜRKİSTAN MACERASINA GENEL BAKIŞ

Mustafa KARA*

ÖZET

Kültür ve medeniyet tarihimizin temel unsurlarından biri olan tasavvuf, Türkistan bölgesiyle de yakından ilgilidir. Hicretten kısa bir süre sonra bu bölge islam ile tanışmış ve bu dinin Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci önemli kaynağı olan eserin yazarı Buharî'yi (öl. 256) yetiştirmiştir.

Tasavvuf dünyasının önemli şahsiyetlerine de zemin teşkil eden Türkistan, Türklerin müslüman olmasından sonra Ahmed-i Yesevî ile Türk tasavvuf edebiyatının ilk büyük dervişlerini de yetiştirmiştir. Bu yazıda sözkonusu bölgede varolan Yesevî kültürü incelenecek ve bu topraklar ile Anadolu arasındaki kültürel alışverişler mercek altına alınacaktır.

SUMMARY

A General Look at Tasawwuf's Venture of Turkestan

Tasawwuf, which is one of the essential elements of our history of civilization and culture, has close ties with Turkestan. Shortly after the Hicrah, this region met Islam and raised some prominent scholars such as Bukhari (d. 256) whose *Sahih* is considered to be the second only to the Qur'an. Turkestan has been home for some significant personalities of the world of Tasawwuf as well. After Turks converted to Islam, Turkestan produced the first great dervish of the literature of the Turkish tasawwuf: Ahmad Yasawî. The aim of this article then is to 1)examine the Yasawî culture; 2) explore the cultural exchanges between Turkestan and Anatolia.

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in vefatından sonra hızlanan fetih hareketleriyle İslam kültürü bir taraftan Kuzey Afrika yoluyla Avrupa'ya, Endülüs'e, diğer taraftan Kuzey Arabistan tarihiyle Güney Asya'ya, Türkistan'a ulaşmıştı. Bu askerî hareketlerle birlikte kültür ve medeniyetlerin "olmazsa olmaz" üç esası da yavaş yavaş oluşmaya başlamıştı:

1. İlim ve irfan
2. Fikir ve felsefe
3. Güzel sanatlar

İslam medeniyetine bu esaslar açısından bakıldığı zaman karşımıza çıkan "kurucu" gruplardan biri de dervişler olmaktadır. Onlar fetih hareketlerinin gönüllü fedailerini, ve gönül fatihleri oldukları gibi dönemin ilim, irfan, fikir, felsefe ve güzel sanatlarıyla da yakından ilgilenmiş, böylece örülmekte olan "koza"ya güçleri oranında güzellik ve sağlık katmışlardır.

Arapça konuşan bir toplumda ortaya çıkan İslam kültürü farklı coğrafyalarda değişik dilleri kullanan milletlerle de yüz yüze gelmişti. Toplumların tarihlerinde zaman zaman görülen din değiştirme olayının büyük dalgalanmalara sebep olduğunu söylemek zor değildir. IX. yüzyılda Türk toplumunda başlayan bu ihtida hareketleri de benzer olaylarla birlikte büyüyüp geliştirdi. Sözkonusu değişimin alt başlıkları incelenirken mutlaka ele alınması gereken konulardan biri de sözkonusu

* Prof. Dr., U.Ü. İlâhiyat Fakültesi Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı

dervişlerin faaliyetleridir. Bu gönül seferberliğinin ruhu ise Süfyân-ı Sevrî'nin şu cümlesinde saklıdır: "Türkistan'da ezan okumak Mekke'de namaz kılmaktan daha faziletlidir."

Bilindiği gibi tasavvuf, yukarıda üç temel özelliği belirtilen İslam medeniyetinin "iç örgüsü"nü vazgeçilmez renklerinden biridir. Bu kültür ve medeniyetin hem oluşumu safhasında hem de topluma sunulmasında insan psikolojisine uygun yol ve metodlar bulan tasavvuf, bu kültürü çağın imkanları ile onlara aktaran bir gönül atletizmidir. İslam ile tanışan bütün topraklarda "imza"sı olan dervişlerin 1000 yıldanberi varolageldikleri bölgelerden biri de Türkistan'dır. Bu bölgenin sembol ismi de yaklaşık 1000 yıldanberi Ahmed-i Yesevî'dir. (ö.562/1167)

DÖRT HALİFE

Hz. Peygamberden sonra fetih hareketlerini idare eden dört halife gibi Yûsuf-i Hemedânî'nin (ö.525/1140) dört halifesi de bölge insanların gönüllerini fethetmiş, onlara mü'min olmanın yollarını göstermişlerdir. Türkistan'lı bu dervişler şunlardır:

1. Abdullah Berkî
2. Hasan Andakî
3. Abdülhâlik Gocdûvânî
4. Ahmed Yesevî¹

Yusuf Hemedânî'nin, aynı zamanda döneminin önde olan ilim adamlarından biri olduğunu da unutmamak gerekir. Mürşidi Ebu Ali Farmedî (ö.477/1084) Gazalî'nin de mürşidlerindedir. Hemedânî, Gazalî gibi Nizâmîye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Bu silsile ile ilgili şöyle bir tesbit de yapılabilir: Aynı yüzyılda vefat eden Ahmed Yesevî ile Gazalî (ö.505/1111) biri Türk dünyasında, diğeri İslam dünyasında aktüel değerini hiç bir zaman kaybetmeyen iki şahsiyettir. Birinci isim Türkçe kaleme aldığı *Dîvân-ı Hikmet*'te hayatıyla ilgili manzumelere yer verirken ikinci isim otobiyografisini ve tasavvuf dünyasına ulaşmasını *el-Munkız* adlı Arapça eserinde genişçe anlatmıştır.

Yesevî'nin yolundan giden dervişlerin şüphesiz en eskisi onun rahle-i tedrisinde yetişen Hakim Ata'dır (ö.582/1180).Onun *Bakırğan Kitabı*, *Âhir Zaman Kitabı*, *Mîracnâme* gibi eserleri *Dîvân-ı Hikmet* geleneğini yaşatan en önemli kaynaklardandır.²

Mehmet Cantürk, Ahmed Yesevî geleneğini yaşatan sûfî şairlerden bahsederken dört tanesini öne çıkarmaktadır:

1. Azîm Hoca
2. Abdülaziz Meczûb Nemengânî
3. Abdullah Hasta Yarkendî
4. Hüveydâ Çimyânî³

Bunlar gibi yüzlerce Yesevî dervişinin önderlik ettiği aşk ve ihlasın beslediği "gönül fetihleri" sayesinde ki, yüzyıllardan beri bütün yıkma-çökertme ve yoketme planlarına rağmen Türkistan semalarından ve insanların gönüllerinden şu ifade hiç bir zaman sökülüp atılamamıştır: "Mekke'de Muhammed, Türkistan'da Ahmed."

DÖRT TARİKAT

Türk dünyasında oluşan ilk tarikat Yesevîliktir. Dolayısıyla Türkistan ve Anadolu'da kurulup yaygınlık kazanan bütün tarikatlara ve tasavvufi ekollere doğrudan ve dolaylı olarak bu ekol tesir etmiştir. Yeseviye'den sonra bölgede ortaya çıkan dört ana tarikat ve kurucuları şunlardır:

1. Kübreviye (Necmuddin Kübrâ, Hive'de doğdu, Moğollarla savaşırken 618/1221de şehid olmuştur. Kabri Türkmenistan'dadır)

¹ Yesevî Bibliyografyası için bkz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Yesevîlik Bilgisi, Ankara, 2000,s.617 vd.

² Bkz. DİA, Hakim Ata md.

³ Bkz. "Doğu Türkistandaki Tasavvuf Ve Hoca Ahmed Yesevî", Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, Kayseri, 1993, s.49; Türk Dünyasındaki tasavvuf kültürü hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Sufi ve Komiser, (Çev. O. Türer) Ankara 1985

2. Çeştiye (Mu'nuddin Hasan 633/1236'da Ecmer'de vefat etmiştir.)
3. Nakşibendiye (Bahâuddin Nakşebend, 791/1389'da Buhara'da vefat etmiştir)
4. Halvetiye (Ömer Halvetî 800/1397'de Herat'ta vefat etmiştir.)

Gazneliler, Karahanlılar ve Cengiz Han döneminde değişik yönetimlerle beraber olan dervişler 1071'den sonra daha farklı bir alanda "at koşturmaya" başladılar. Zamanla Halvetîlik ve Nakşibendîlik Anadolu ve Rumeli topraklarında tutunacak, yaygınlaşacak, Kübrevîlik ise Yesevîlik gibi tutunamayacaktır. Çeştiye ise daha çok Güney Asya'da hizmet alanı bulurken Bağdat merkezli Kâdiriye ve Sühreverdiye tesir alanını Türkistan'a kadar uzatacaktır. Ancak bu tesbit, Yesevî ve Kübrevî dervişlerinin Anadolu'ya gelmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Yesevî ocağından feyiz alan bir çok mutasavvıf Anadolu'ya geldiği gibi Necmuddin Kübrâ'nın yanında yetişen Necmuddin Dâye, tasavvuf kültürünün klasiklerinden meşhur Farsça eseri *Mirsâdu'l-İbâd*'i Anadolu'da kaleme almış ve kısa bir süre sonra da Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴ Evliya Çelebi, Yesevî'nin torunlarından olduğunu söyleyerek Osmanlı topraklarındaki bazı Yesevî dergahlarını tanıtmıştır. Sadettin Nüzhet Ergun ise İstanbul'da bulunan üç Özbek tekkesinde Yeseviyeye has olan "zıkr-i erre" yapıldığını ve Ahmed-i Yesevî'nin güftelerinin okunduğunu söylemektedir.⁵

Türkistan bölgesi bu tasavvufî mekteplere zemin teşkil ettiği gibi Anadolu'da kurulan iki büyük tarikatın mimarını da yetiştirmiştir: Mevlana Celaledin-i Rûmî ve Hacı Bektaş-ı Velî. Birinci isim bugün Afganistan sınırları içinde kalan Belh şehrinde 1207 yılında doğmuş, daha sonra ailesiyle birlikte Anadolu'ya intikal etmiş ve 1273 yılında Konya'da vefat etmiştir. Hacı Bektaş-ı Veli ise Moğol istilası sebebiyle Doğu'dan Anadolu'ya gelen bir türkmen dervişidir. (ö. Hacı Bektaş, 669/1271)

Bu sufîlerin adına izafetle kurulan Mevlevîlik ve Bektaşîlik asırlardan beri din ve kültür hayatımızın en güçlü menbalarından ikisini teşkil etmiştir. Özellikle Mevlana, *Mesnevî* ve *Divân-ı Kebîr* isimli eserleriyle 700 seneden beri bütün insanlığa hitabedebilecek bir çizgiyi yakalarken, Hacı Bektaş-ı Veli daha çok Türk dünyasında yaygınlık kazanan Bektaşîye'nin piri olarak tanınacaktır.

DÖRT MENAKIBNAME

Yesevî ile birlikte Türk dünyasında oluşmaya başlayan tasavvufî kültürün, Selçuklu ve Osmanlı topraklarında ortaya çıkan tekke kültürünü etkilediği bilinmektedir. Yesi'den Konya'ya; Konya'dan Bursa'ya; Bursa'dan Bosna'ya devam eden bu "koşu" ile milyonlarca insan iç alemini aydınlatmış, kendisi ve çevresiyle barışık hale gelmiştir. Türkistan'da yaşayan dervişlerin "Batı'da yaşayan insanlar için besledikleri duyguları anlayabilmek için Bistam doğumlu ve Kars'ta makam-türbesi bulunan Ebu'l-Hasan Harakanî'nin (ö.425/1033) şu cümlesini nakletmek gerekir: "Türkistan'dan Şam'ın kapısına kadar olan sahada birinin parmağına batan diken benim parmağıma batmış demektir. Birinin ayağı taşa çarpsa acısını ben duyuyum"⁶

Türkistanlı dervişler "Batı"lı kardeşlerinin önlerini görmeleri ve parmaklarını taşa çarpmamaları için ışık ve kandil göndermişlerdir. Bu gerçek, Menakıbnamelere "Eğsi" olarak intikal etmiştir. Bilindiği gibi eğsi ucu yanan odun, ucu ateşli sopa anlamına gelmekte olup o gün için gece yürüyüşlerinde aydınlatma aleti olarak kullanılmaktaydı.⁷

Hasibe Mazioğlu'nun tesbitlerine göre dört ayrı Menakıbname'de Türkistan'dan Anadolu'ya eğsi fırlatılmaktadır. Bu menakıbnameler şunlardır:

1. Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetnâmesi (Nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958)
2. Hacim Sultan Vilâyetnâmesi (Nşr. Tachudi, Berlin, 1914)
3. Saltuknâme (Nşr. H. Akalın, Ank. 1987)

⁴ *Yesevî-Kübrevî beraberliğini belgeleyen eserlerden biri de Yesevî'nin halifelerinden sufi Muhammed Danişmen'in Miftâhu'l-Kulûb isimli Çağatay Türkçesiyle yazılan eseridir. Nşr. Necdet Tosun, İLAM, c.2, s.2, İst. 1997, s.41 vd.; Mirsâdu'l-İbâd, Karahisarlı Kasım 825/1421 tarihinde Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bkz. BEEK, Genel Kit. Nu. 2024*

⁵ Dini Musiki Antolojisi, II/481

⁶ *Attar, Tezkiretu'l-Evliya, s.684 (Hzn. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991*

⁷ *Türkistan'lı Zeynüddin Hafî, müridi Abdurrahim Rumi'yi Anadolu'ya gönderirken şöyle demişti: "Bir aşk kütüğü yaktık, Rum üzerine attık" Nefahât, s.676 (Nşr. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul 1995*

4. Hoca Ahmed Fakîh Menakıbı (Nşr. H. Mazioğlu, Ank. 1974)

Menâkıbnâmeleri kendi dilleriyle takip edelim:⁸

Hacı Bektaş-ı Velî Vilâyet-nâmesi: "Ahmed-i Yesevî'nin başında bir zira uzunluğunda bir elifi taç vardı. Bu taç, hırka, çerağ, sofrâ, alem ve seccade Tanrı'dan Hz. Muhammed'e ondan Ali'ye, ondan çocukları Hasan ile Hüseyin'e, ondan Zeynelâbidin'e, ondan sonra öteki imamlara geçmiş, İmam Rıza bunları doksan dokuz bin Türkistan pirinin ulusu Hoca Ahmed-i Yesevî'ye sunmuş. Ahmed-i Yesevî'nin halifeleri bu emanete sahip olmak isterlermiş. Ahmed-i Yesevî ise sahibi vardır diyerek Hacı Bektaş'a vermek istermiş. Yesevî'nin bu emanetleri Hacı Bektaş'a vermek istediği Hünkar'a malum olmuş. Horasan'dan kalkıp Türkistan'a Ahmed-i Yesevî'nin yanına gelmiş, "Sabâhu'l-aşk" deyip içeri girmiş. Ahmed-i Yesevî ayağa kalkıp, selâmı almış, halifeler de ayağa kalkmış. Ahmed-i Yesevî, meydanın yanındaki darı çeci üzerinde kim iki rekât namaz kılsa emanetleri ona veririm der. Hacı Bektaş darı çecinin üzerine seccadeyi serip iki rekât namaz kılar. Bir tek darı tanesi bile yerinden oynamaz. Ahmed-i Yesevî Hünkar'ı tıraş eder, emanetleri (taç, hırka, seccade, çerağ, alem, sofrâ) Hacı Bektaş'a verir. "Müjdeler olsun bundan sonra kutupluk senindir, seni Rum abdallarına baş yaptım. Suluca Karahöyük'ü sana yurt verdim. Rum'da gerçekler, budalalar, sarhoşlar çoktur. Artık bir yerde eğlenme hemen yürü git" der. Bundan sonraki kısmı *Vilâyet-nâme*'den orijinal metinden okuyalım. "Hacı Bektaş-ı Velî irtesi gün, gün toğışı arasında Sultan Hâce Ahmed-i Yesevî Hazretlerinden nasibin adlı dahı kapuya geçüp havalet alup destur ile revan oldu. Meğer zikr itdüğümüz mahalde meydanun orta yirinde erenler nazarında od yanardı. O erenlerün birisi ol yanan odun eşsinden bir eşsi alup Rum'dan yana atdı, eyitdi: Rum'daki erenlerden ve girçeklerden (birisi) bu eşsiyi tutarlar Türkistan erenleri meclis olub Rum vilayetlerine er gönderdikleri erenlere malum ola didi. Ol atılan eşsi tut ağacı idi, Konya'da Hak Ahmed Sultan dutdı. Emir Cem Sultan'un icazetlü ulu halifesidür. Hacı Bektaş Hünkar'un astâneleri önine dike kodı, bitdi ve dahı şimdiye dek turur. Yukaru ucında..."

Hacım Sultan Vilâyet-namesi: "...Pes Sultan Ahmed-i Yesevî Hazretlerinün bir ağaç kılıcı varıdı. Getürüp tekbir idüb Hacı Bektaş-ı Velî el-Horasanî'nün eline kuşatdı ve dahı ocakda tut ağacından od yanar idi. Bir eşsi kavrayup Rum'a doğru pertav itdi ve ol eşsiyi Horasan'dan Rum'a er gönderdüğü malum ola, Rum'da bunu tutarlar diyü. Ol eşsi hevada yana yana geçerken Konya'da bir er varıdı. Sultan Hâce Fakîh dirler idi ol odı kapup hücrenün önine dikdi. Kudret-i İlahi ol eşsi bitdi depesi yanuk aşâğası tut idi. El-hâletü hâzihi şimdi yimiş virür."

Saltuk-nâme: "Acem mülkinde birgün Horasan'da Belh şehrinde ehlullah oturup meclis iderdi. Pîrân-ı Horasan eyitdiler: Acaba bu Şerif (Şerif Hızır yani Saltuk) ne mertebe kişidür? Bu işler bundan gelür, dâyiremüzde degül, Rum'da hod evliya varıdığın bilmezüz. Evliya olmadığı yerde ol bunun gibi cünbişler ider. Meger kendü velidür ola. Kutb eyitdi: Eğer Rum'da kimse varısa bu bizüm eşsimüzi tuta diyüp ocakdan bi odlu eşsiyi alup hevaya pertab itdi. Meger Belh şehrinde Cingiz çıkmazdan öndin Sultânü'l-ulemâ Behâ var, göçüb Rum'a gelicek anun bir müridi varıdı. Divane olup dağlarda gezerdi. Nice zamandan sonra gelüp bir yerde bir tekye idüp oturmuşıdı. Dahı yanında bir kaç kişiler olurlardı, Uryan Baba ve Toğan Ata. Çün Kutb ol eşsiyi atıca tekye penceresinden el uzatup bize anlardan armağan geldi diyü karvayup yire urdı. Ol ağaç yire baticak yeşerdi, yapraklandı, odı söyindi. Bu hal Kutba malum olıca eyitdi: Görün bizüm atduğumuz asyabı tutdı. Bu Bektaş ol cemaatün aşçılarında idi. Destur aldı, dahı bir gögercin suretine girüp, azm-i Rum itdi geldi. Kırşehir'de Ahmed zaviyesinde kondı. Egsüyi anda gördi. Taaccüb idi bir ağaç budağında turdı. Ahmed eyitti: İle müsafir geldi, görün kimdür. Toğan yirinden taşra çıkup baktı, girü geldi eyitdi: Kimse yoktur. Ahmed Uryan'a eyitdi: Sen de çık gör. Öyle diyicek Uryan taşra çıkıdı, bakdı. Bektaş'ı gördü, Toğan'a gösterdi. Kendü içerü Ahmed katına girüp eyitdi: Server, çün şarkdan garba nazar urdum, bir gögercin gördüm. Ahmed oldur diyüb tiz yirinden turub taşra geldi. Bu taraftan Toğan Ata bir doğan suretine girüb ol gögercin üzerine varıdı. Çün kim Bektaş anı öyle gördi, silkünüb adem suretine girdi, eyitdi: Server erenler ademe bu vahşi yavuz suretde görünmezler, sen niçün böyle idersin. Togan eyitdi: Buna Rum ili dirler, bunun erenleri yada vahşi olur. Bektaş anunla söyleşürdi. Ahmed-i Velî taşra geldi, Bektaş ilerü gelüp Ahmed'le musafaha itdi. Ahmed eyitdi: Gelmene sebep nedür? Bektaş eyitdi: Gördüm ki bu Rum'da er var midur görem diyü. Ahmed eyitdi: Berü gel göresin çün kim Bektaş ilerü geldi, Ahmed eli birle anun gözün sığadı. Kanda baksa bir er otururdu gördi, evliyayı müşahede itdi, hayran oldu. Girü gözün sığadı kendüye

⁸ Mazioğlu, Hasibe, Ahmed-i Yesevî'nin Anadolu'ya Attığı Ateşli Eşsi, Türk Dili, Aralık 1993, s.557-562; Yesevîlik Bilgisi, Ank 2000, s.459-464

geldi, Fakih eyitdi: Var imdi Kutba haber vir Bektaş anda vardı. Piran-ı Horasan eyitdiler: Nedür Rum'da er gördüm mi? Bektaş eyitdi: Taş ve toprağın er gördüm. Kutb eyitdi: Nazarun var olsun imdi yürü sana Rum'un gözçiliğın virdük ve Ahmed'e dahı kutbluk virildi şimden girü kutb olan Rum'da ola didi. Çün Hacı Bektaş girü Rum'a geldi..."

Menâkıb-ı Hâce Fakîh Ahmed Sultan: Rivayet iderler ki, evliyâyı Acem def-i gam için teferrüc-gâha çıkup, seyr ü sohbet ve safa vü ülfet iderlermiş. İttifaka ayak seyri iderken taam üstine gelmişler. İçlerinden bir nam-darı kalkup ateşbar bir iğsi götürüp Rum canibine atub Rum'da er ve bir dilaver varısa tutsun diyüp evc-i hevaya ol ateş-bar iğsiyi atıcak ta küre-i nara çıkup tabnak hake teveccüh eyler. Hâce Sultan abdest alur bulunmuş. Hevaya nazar idüp yaranına haber virmiş ki Acem erenleri Rum'a bir iğsi paresi atmışlar "dest ber-bâlâ-yı dest" deyü ol ateş-bar iğsiyi alup ab kenarında revan dikti. Hâce Sultan dahı elinde olan ibriki pür ab ta evc-i afitaba gönderüp nârî âb ve âfitâbı sehab ile karşıladı. Diyâr-ı Acem'de nice er varıdı bidar bir kimse bulunmadı ki ol ibriki tuta. Âhır-ı kâr bir yola düşdi ve ol yol bir azim göl oldu. Sene 1888'de el-an Sultan dikedüğü iğsi paresi bir ağaçdur, bir canibi yanmış gibidür bir tarafı tut virür, mivedardur ve ol göl âbı bâkidür..."

Buraya kadar anlatılanları özetlersek bu dört eserden *Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyet-nâmesi'*nde eğişiyi Rum'a doğru hayava atan bir er'di. Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş'ı Anadolu'ya gönderirken orada bulunan bir er, meydanda yanan ateşten bir eğiş alarak Anadolu'ya doğru atar. Eğişiyi Konya'da Hoca Ahmed-i Fakîh tutmuştur.

Hacım Sultan *Vilâyetnâme'*sinde eğişiyi hayava atan bizzat Hoca Ahmed-i Yesevî'dir. Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş'a tahta kılıcının kuşadıp Anadolu'ya gönderirken oraya nasıl bir er gönderdiği bilinsin diye ocaktan bir eğiş alıp Anadolu'ya doğru havaya fırlatır. Eğişiyi Konya'da Sultan Hoca Fakîh tutmuştur.

*Saltuk-nâme'*de eğişiyi havaya atan kişi Kutub olarak geçer. *Saltuk-nâme'*de eğiş motifinin bulunduğu kısımdan sonra gelen sayfalardan bu Kutub'un Ahmed-i Yesevî olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da eğişiyi tutan er ise Konya'da Sultânü'l-ulemâ Bahâüddin'in müridi Hoca Ahmed-i Fakîh'tir ve eğişiyi Kırşehir'de Ahmed Zaviyesine dikmiştir. Anadolu'ya göğercin şeklinde gelen Hacı Bektaş, tut ağacını Kırşehir'de Ahmed Zaviyesinin önünde görünce hayret etmiştir."

TÜRKİSTAN MÜLKÜNÜN ŞEYHU'L-MEŞÂYIHI

Ali Şir Nevâyî (ö. 906/1501), *Nesâyimu'l-Mahabbe* adlı eserinde⁹ Ahmed-i Yesevî için "Türkistan mülkünün şeyhu'l-meşâyihidir" derken, *Raşahat* isimli eserde "meşâyih-i Türk'ün serhalkasıdır" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadelerin en önemli sebeplerinden biri Ahmed-i Yesevî'nin Türk olması ve Türkçe konuşup Türkçe yazmasıdır. Arapça-Farsça bildiği halde dinî-tasavvufi düşüncelerini Türkçe manzumelerle ifade etmesi onun göçebe olan Türkmenlerce tanınması ve sevilmesine sebep olmuştur. Bu yolla Türkistanlılar dini hayatın inceliklerini, tasavvufi hayatın derinliklerini kavrayarak gönül dünyalarını aydınlatmış, "imanın tadı"nı tatmışlardır. Yesevî konu ile ilgili düşüncelerini aktarırken "kuru bilgi"nin sahiplerini Kur'an-ı Kerim'deki bir ifadeden hareketle hicvetmeyi de ihmal etmemektedir.

Huşlamaydur alimler sizni aygan Türki'ni
Ariflerdin eşitseng açar köngil mülkini
Ayet hadis manası Türki bolsa muvafık
Manasıga yetgenler yerge koyar borkini

Kazı müfti mullalar şeriatda rahni
Arif aşık alıbdur tarikatni arkını
Amel kılğan alimler dinimizni çırağı
Burak miner mahşerde egri koyar borkini

Amel kılsa alimler din u ayın yaruki
Körse bolur alarnı rengi ruyu könkini
Amel kılmay "kal" ilmin okuy bilmey kalganlar
Arkasığa köterür kırk eşekni yükini

⁹ *Molla Camî tarafından Farsça olarak kaleme alınan Nefehâtü'l-Üns'ü Ali Şir Nevayî, Nasâyimu'l-Mahabbe adıyla Çağataycaya çevirmiştir. Nşr. Kemal Eraslan, s. 383, İst. 1979*

Hacemen dep laf urma uşbu dünya bipayan
Bilemem dep aytma sen köngüldegi çirkini
Rehnevadur Hace Ahmed gülistanı ma'rifet
Sözler sözi hakikat açar köngül mülkini

Miskin zaif Hace Ahmed yetti puştıngе rahmet
Farsi tilini biliben hub aytadur Türki'ni (s.92-93)

GÖNÜL FATİHLERİ

Tasavvuf kültürünün ilk mimarlarından bir kısmı bu bölgede yetişmiştir. İbrahim b. Edhem, Şakik, Muhammed b. Fazl, Ahmed b. Hadreveyh Belh doğumludur. Fudayl b. İyaz, Bişr Hafî Merv'li olduğu gibi Hâtem-i Esam, Ebu Osman İrî, Hamdun Kassâr Nişabur'ludur. Şu cümle ise Fergana'lı Vâsıtî'ye aittir: "Sahte sofular edepsizliği ihlas, nefislerinin oburluklarını nimetlerden meşru şekilde faydalanma, alçaklıkları celâdet haline getirdiler. Böylece "yolu" göremez duruma düştükleri için çıkmaza girdiler"¹⁰

Yesevî'nin *Dîvân*'ına bu şahsiyetler açısından bakıldığında Hz. Peygamber, dört halife ve Arslan Baba'nın dışında Hallâc-ı Mansur ve onun "ene'l-hak" ifadesinin özellikle zikredildiği görülmektedir. İsmi geçen diğer sufiler şunlardır:

İbrahim b. Edhem, Cüneyd-i Bağdadî, Şiblî, Hasan-ı Basrî, Zunnun Mısırî, Bâyezid-i Bistâmî.¹¹

Selim bolup saf boldı Cüneyd Şiblî
Nefsin tefip kahr kıldı Hasan Basrî
Haknı koyup fena boldı Zunnun Mısırî
Azizlerge mütebeat kılğum kelür (s.68)

"Hz. Peygamber'in yadigârları" olarak gördüğü dervişleri Yesevî şöyle tasvir etmektedir:

Huş gaibden yetüştü bir cemaa dervişler
Batınıda Hu derler sırr-ı pinhan dervişler

Tınmay revan yürerler tınsa tekbir ayturlar
Tabsa sohbet kurarar huş sohbetliğ dervişler

Cendeleri pür silah tesbihleri "illallah"
Hizmet kılur her sabah belahordur dervişler

Cendeleri kir çepan konglide yüzming erman
Uşbu dünya bîpayan közge ilmez dervişler

Cendeleri egnide asaları elkide
İzin yadı könglide Allah teyu dervişler

Aslı fakir bulsalar vücud şehrin kezseler
Zahir-batın tüzseller seadetliğ dervişler

Meşayihler sır asrar hizmetide bol zinhâr
Peygamberdin yâdgâr kalgan turur dervişler

Kul Hace Ahmed miskin bol miskinlerdin mana sor
Dervişlikni bil huzur Hu kuşidur dervişler (s.126-127)

ŞARÂB-I MELÂMET

Horasan-Nişabur merkezli bir hareket olan melâmîtiye, tasavvufi hayat ve düşüncenin bazı boyutlarını yeniden ele alan, tenkid eden, tavır koyan bir harekettir. Bir anlamda şekil-öz tartışmalarının tasavvufi hayata yansımaları ifade eden melâmî düşünce, dervişliği gösteren, fikir, kıyafet ve binalara karşı çıkmıştır. Bunun için özel binaya (tekke-dergah), özel kıyafete (tac-hırka) tavır koymuş, kınayanın kanamasından korkmadan, toplumdan kopmadan, eksik ve kusurlarının görünmesinden utanmadan gönül hayatlarını derinleştirmeye çalışmışlardır.

¹⁰ Kuşeyri, Risale, 156 (Hzn. Süleyman Uludağ, İstanbul 1981)

¹¹ Hikmet'ler, Hayati Bice tarafından neşredilen Divan-ı Hikmet'ten alınmıştır. Ank. 1993. Hikmet'lerin Anadolu Türkçesiyle ifadesi aynı eserde vardır.

IX. yüzyılda Horasan'da Hamdun Kassâr'ın (ö. 271/884) liderliğinde tarih sahnesine çıkan bu cereyan bütün tarikatları etkilemiş, değişik fikir, tavır ve değerlendirmeleri sebebiyle zaman zaman sert tenkidlere de maruz kalmışlardır.

Bu neşvenin izleri *Dîvân-ı Hikmet*'te de vardır:

Aşıklarga dünyada harlık-zarlık melamet
Melametsiz minmetsiz aşıkmen dep aytmason

Melametge hamr içgen didariğa battı ya
Pir kolıdın mey içgen envarlığa battı ya (149)

Ey köngül kıldıng günah hergiz püşeyman bol mading
Sofi men deb laf urub talib-i canan bolmading

Hayf ömrüng ötti bir lahza giryan bolmading
Sofi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmading

Şeyhmen deban dava kılıp yolda kaldım
Fesu destar puçek pulga satıp keldim

Nefs u heva tugyan kıldı harip kaldım
Bidem bolup yer astığa girdim mena (27)

4 KAPI 40 MAKAM

Buhara'nın Yesevî rüzgarını Anadolu'ya taşıyanlardan biri de Hacı Bektaş Veli'dir. Onun *Makalat* isimli eserinde ele alıp işlediği dört kapı kırk makam tasnifi Ahmed Yesevî'de de vardır. Bu metinler bize sözkonusu iki müşhidin din, ahlâk ve tasavvufa bakış açılarını sunmakta, yetiştirmek istedikleri insanın özellikleri, kurmak istedikleri dünyanın renkleri hakkında bilgi vermektedir. Önce Yesevî'nin *Fakrnâme* isimli eserindeki tesbitleri daha sonra *Makalat*'taki sıralamayı aktaralım:¹²

FAKRNÂME

Şerîat makamları:

Allah'a inanmak/namaz kılmak/oruç tutmak/zekat vermek/hac yapmak/yumuşak konuşmak/ilim tahsil etmek/sünnete uymak/iyiliği emretmek/kötülüğü engellemek

Tarîkat makamları:

Tevbe kılmak, pîre el vermek, havf, recâ, vird-i evkâtı yerine getirmek, pîrin hizmetinde olmak, pîrin izniyle konuşmak, nasihat dinlemek, tecrid olmak, tefrid olmak.

Mârifet makamları:

Fenâ olmak, dervişliği kabul etmek, her işe tahammül etmek, helal ve güzel istekte bulunmak, mârifet kılmak, şerîat ve tarîkatı ayakta tutmak, dünyayı terk etmek, ahireti seçmek, vücud (varlık) makamını bilmek, hakikat sırlarını bilmek.

Hakîkat makamları:

Alçak gönüllülük, iyiyi kötüyü tanımak, bir parça el uzatmamak, belki fazlaya kanaat etmek, kendisini, lokmasını Hak yolunda sebil etmek, kimseyi incitmek, fakirliği inkar etmemek, seyr-i süluk kılmak, sırrı saklamak, şeriat, tarikat, marifet ve hakikat makamlarını bilmek ve amel etmek.

MAKÂLÂT

Şerîat makamları:

İman getirmek, ilim öğrenmek, namaz kılmak, helal kazanıp ribayı haram bilmek, nikah kılmak, hayzın ve nifasın cima'ın haram bilmek, sünnet ve cemaat ehliinden olmak, şefakat, arı yemek, arı geymek, emr-i mâruf ve nehy-i münkerdir.

Tarîkat Makamları:

¹² *Fakrnâme'yi Kemal Eraslan neşretti: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XXII. Makalat'ın Türkçe tercümesini Esat Coşan neşretti. İst. ts.*

Pirden el alıp tevbe kılmak, mürid olmak, saç gidermek ve libas döndürmek, mücahedede göyünmek, hizmet eylemek, havf, ümid tutmak, hırka, zenbil, mıkraş, seccade, subha, ibret ve hidayetdir. Makam., cemiyet, nasihat ve muhabbet sahibi olmaktır. Aşk, safa ve fakirliktir.

Mârifet makamları:

Edeb, korku, perhizkarlık, sabır ve kanaat, utanmak, cömertlik, marifet, kendözin bilmek.

Hakikat makamları:

Toprak (gibi) olmak, yetmiş iki milleti ayıplamamak, eline geleni men kılmamak, yaradılmış mecmu nesne ondan emin olmak, mülk sahibine yüzünü sünüp yüz suyunu bulmak, sohbe hakikat esrarın söylemek, yedinci makamı seyr-i sülûk, sır, münacât, Çalap Taâlâ'ya ulaşmak.¹³

KADINLAR VE YESEVÎHANLAR

Bilindiği gibi din kadın-erkek ayırımı yapmadan bütün insanlara hitabeder. İnsanlar da ferdi veya toplu ibadetlerde aynı mabedi paylaşabilir, dinî cemiyet ve toplantılarda aynı mekanda bulunabilirler.

Bizim toplumumuzda mevlid merasimleri bunun tipik örneğidir. Kadın-erkek bir arada Mevlid'i dinlemeleri mümkün olduğu gibi kadınların bir araya gelerek Mevlid merasimi icra ettikleri, böylece gönül dünyalarını besledikleri de bilinmektedir. Benzeri bir meclis Türkistan'da Yesevî Hikmetleri ile icra edilmektedir. O bölgenin insanı olan Baymirza Hayit'in Yesevî geleneğine bağlı kadınların bu meclisini tasvir eden yazısı oldukça dikkat çekicidir.¹⁴ Onun satırlarıyla hem *İvân-ı Hikmet*'in bu coğrafyadaki tanınma ve okunma durumunu hem de "Kırk kadın kızlar"ın zikir meclislerini takip etmeye çalışalım:

"Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet* adlı eseri, onun hayatı ve ondan sonra halk arasında Türk dili vasıtasıyla Allah'a yaklaşma niyetlerini ifade etmenin en tesirli bir ruhi kuvveti idi. Tahminlere göre Yesevî'nin hikmet konusu altındaki El yazmaları, hikmetin halk arasında yayılmasına tesirli olamamışlardı. Hikmetin XIX. asır sonuna kadar dar bir muhit içinde, Yesevî'nin talebeleri, müridleri tarafından ve Yesevî Tarikatının tekkelerinde çok okunuyor, lakin halk hikmetten uzak kalmaktaydı. *Divan-ı Hikmet*, 1880'de Taşkent'de, 1881'de İstanbul'da ve 1887 yılında Kazan şehrinde basılmıştır. Üç yıl içinde Türk aleminin üç kültür şehrinde (Kazan, Taşkent, İstanbul) *Divan-ı Hikmet*'in basılışı sayesinde bu eseri okuyanların sayısı çoğalmıştır. XIX. asır sonlarında yayınlanan hikmetlerin sayısı 3000'e yaklaşmıştır. Böylece basılan hikmetler halka Yesevî düşüncesini anlatabilmiştir. Yesevî'yi halk arasında yayan ve onun fikirlerini geniş halk kitlelerine anlatan yegane kuvvet, Türkistanlı Türk-Müslüman kadınları olmuştur.

Kadınlar arasında Yesevî'nin hikmetlerini öğrenmek ve öğretmek faaliyeti Yesevî'nin devrinde başlamıştır. Onun kızı Gevher Şahnaz Hanım, babasından öğrendiği hikmetleri önce komşularına, sonra etrafındaki köy ve avullardaki kadınlar arasında okumuş, hikmetleri başka kadınlara öğretme üslubunu da öğretmiştir. Bu ise Yesevî'den Gevher Şahnaz Hanım'dan sonra kadınların devamlı an'anesi haline gelmiştir. Gevher Şahnaz Hanım devrinde hikmetleri öğrenmek, öğretmek ve okumak bir adet haline gelmiştir.

Sonbahardan ilkbahara kadar hikmetleri ezberden okuyan kırk kadın-kızlar, köylerde şehirlerin mahallelerinde, yurtlarda (çadırlarda) toplanıyorlardı. Bunlar dört köşeli bir daire teşkil ediyorlardı. Rivayetlere göre bunlar, Çiltanları tasvir ediyorlardı. Çiltan (Türkiye Türkçesinde: Çiltan=Kırklar) hakkında Türkler arasında çok hikayeler vardır. Bunlar, kırk canı tasvir ediyorlardı. Bunlar malikelerdir. Başka tasvire göre, kırklar, kırk kişinin bir niyet toplumdur. Umumiyetle Çiltanlar, insanlara hayırlı olmak niyetini taşıyan bir topluluktur. Bunun için olabilir ki, kırk kadın-kızlar Yesevî hikmetlerini umum olarak okumakla Allah yolunda hayırlı bir işte bulduklarına inanıyorlardı.

Hikmetleri ezberden okuyan kırk kadın-kızlar, diz çökerek oturuyorlardı. Onların arkasında dinleyiciler oturuyorlardı. Akil baliğ olan erkek çocuklar, kadın-kızlar toplumuna alınmıyorlardı. Ortaya bir, bir buçuk metre yüksekliğinde yeşil bir ağaç dikiyorlar ve onun üstünde şamdanda mum yakıyorlardı. Camları kapatıyorlardı. Hikmetleri okumadan önce dua okuyorlardı. Dua ve

¹³ Tatçı, Mustafa, Yesevîlik Bilgisi, s.303-305

¹⁴ "Türkistan Kadınlarının Yesevîlik Ananesi", Milletlerarası Ahmet Yesevî Sempozyumu, Kayseri, 1993

hikmet okuyanları, aralarında bulunan yaşlı bir hanım idare ediyordu. Kırk-kadın kızlar, bir defa "Bismillahirrahmanirrahim" dedikten sonra, kırk defa "Allahu ekber" diyorlar. Bunun devamı olarak kırk kadın kızlardan ilk on kadın, hikmetleri okumaya başlıyor. Kalan otuz kişilik grup okumayı sırayla devam ettiriyorlar. Onluk gruplar hikmet parçalarını seçmekte serbesttiler. Hikmetleri okuma merasimi iki saate kadar devam edebilmektedir. Okumanın sonunda kırk-kadın kız beraber hikmetlerin "münacaat be dergah-ı kadi'l-hacat celle celâlühû" kısmını koro halinde söylüyorlar. Ses, yavaş başlıyor, münacatın ortasında yükseliyor. En sonunda yavaş yavaş sakinleşmeye başlıyordu. Koro, bir neyin seslere uygun akımıyla devam ettiriliyordu. Hikmetlerin okunmasından sonra "Pir-i Türkistan" şerefine dua okunuyor. Camlar açılıyor, ortadaki mum söndürülüyordu.

Hikmet okuma merasiminden sonra çay içiliyordu. Çam merasimi sırasında Yesevihanlar, Yesevî'nin hayatı ve fikirleri hakkında hikayeler söylüyorlardı. Hikayelerin çoğunluğu, Yesevî'nin halvet hayatıyla ilgili oluyordu. Yesevî'nin Peygamberin yaşına (63) girdikten sonra yer altında yaptırdığı hanede yaşadığına dair hikayeler vardır. Hoca Ahmed Yesevî, yer altındaki bu hanede altmış yıldan fazla yaşamıştır. Bu ise, onun terk-i dünya ettiği manasına gelmektedir. O, Allah'a sığınış ile Allah'a yakın olmak niyetinde bulunmuştur. Halk arasında bugüne kadar devam etmekte bulunan hikayelere göre, bugünkü Türkistan (=Yesi) şehrinde Yesevî'nin şerefine Emir Timur tarafından yapılması emredilen halvet odası, Timur'dan sonra inşaatı tamamlanan Yesevî Camisi'nin batı tarafında bulunuyordu. Kazakistan İlimler Akademisi 1972-73 yıllarında Yesevî halvethanesinin bulunduğu yeri öğrenmek için arkeolojik kazılar yürütmüştü. Öğrendiklerine göre Yesevî, hayatındaki küçük halvethaneye ilave olarak XIV. asır sonunda büyük halvetthane kurulmuştur. Bu bina içinde bir mescid, dört yatakhane, dört taharethane, bir anbar ve bir odunhane bulunmaktadır. Bu halvethanenin altında zikir için kullanılan bir salon yer almaktadır.

Yesevîhanların hikayelerinin çoğunluğu halvetteki Yesevî hayatının görünüşlerini tasvir etmektedir. Yesevî'nin sabırlı olduğunu, onun halvette geçen altmış küsur yıllık hayatında tamamıyla Allah'a bağlandığını ve insanın iradesiyle her türlü zahmeti geride bırakabileceğini anlatıyorlardı.

Bolşevizm devrinde, ayrıca 1925-1989 aralarında, Yesevî'nin eserlerini okumak, onun fikirlerini anlatmak, onun zamanında ve günümüzde büyük bir mütefekkir, İslam hayatında ilk defa dini fikirleri halka halkın dili ile anlatmaya cesaret eden bilim adamı olarak göstermek yasak edilmişti. Hatta Yesevîciliğin gerici bir faaliyet ve bir hayal olduğunu da propaganda etmişlerdi. Ama asırlardan beri kadınlar arasında devam ettirilen Yesevî okulları bolşevizm devrinde de gizli olarak yaşatılmıştır. Kadınlar, iş yerlerinde ve ziraat işlerinde imkan olan toplantılarda, mesela düğünlerde, Yesevî hikmetinden parçalar okumuşlardır.

Türkistan kadınlarının Yesevîcilik an'anesi, Pir-i Türkistan'ın fikirlerinin halk arasında yayılmasına ve himaye edilmesine bir temel olarak hizmet etmişlerdir. Ben bu kısa tebliğimde gördüklerimi, işittiklerimi, ve İslam doğu ülkelerinde yaşamakta bulunan Türkistan'lı kadın kızlar arasında Yesevîcilik an'anesini devam ettirmekte olduklarını gördüğüm için bu konuyu ifade etmeye cür'et edebildim. Kadınlar, Yesevîcilik kan damarı olarak hizmette buldukları halde maalesef bu konuda araştırma yapılmamıştır. Kadınlar, hikmetleri okuma ve ezberden gençlere öğretmek suretiyle (Yesevî'nin dilinin Karluk Türkçesi olduğunu iddia eden fikirler olmakla beraber) Türk lehçelerinin de günümüze kadar yaşamasına imkan sağlamıştır. Bugünkü Türkistan'da kadınların Yesevî an'anesi yeniden başlamıştır."

TENKİD: ÂHİR ZAMAN ŞEYHLERİ

Kitap yazar sūflilerin ortak tavırlarından biri de kendilerinden önce yaşayan sufileri idealize edip muasır meslektaşlarını tenkit etmeleridir. Bu tutum ilk sufilerden beri var olduğu için tenkiden nasibini almayan bir nesil kalmamaktadır. Dolayısıyla şu soru akla gelmektedir: Tasavvufi düşüncenin kemâl devri yok mudur? Şimdilik bu sorunun cevabını aramıyacağız.

Meslektaşlarını tenkid edenlerden biri de Ahmed Yesevî'dir. Bu tenkidler bize o asrın fotoğraflarından bir tanesini sunduğu gibi kişi, bölge ve zamana göre değişen tenkid konuları hakkında da bilgi vermektedir:

Roze kutup halkga riya kılganlarını
Namaz okup tesbih kolga alganlarını

Şeyhmen teyu özge bina koyganlarını
Ahir demde imanının cüda kıldım (s.75)

xxx

Ahir zaman şeyhi tüzer suretlerin
Zahid takva kılmay buzar siretlerin
Keramet der hab-ı gaflet ru'yetlerin
Riya birle halkka özin satar dostlar (s.111)

xxx

Ehl-i dünya halkımızda sehavet yok
Padişahlarda vezirlerde adalet yok
Dervişlarning duasıda icabet yok
Türlük bela halk üstige yağdı dostlar (s.116)

xxx

Dervişmen dep taat kılur halk içinde
Riya kılıp yügrüp yürer anda munda
Allah üçün taat kılğan derviş kanda
Çin dervişler tag u çölni mekan kılur (s.169)

Tatavvu' roze tutar halklarğa şeyhlik satar
İlmi yok amidin beter ahir zaman şeyhleri
Belige fota çalur özünü kişi sanur
Arasatda oktanur ahir zaman şeyhleri

Başığa dertar orar ilmi yok nege yarar
Okı yok yayın kurar ahir zaman şeyhleri
Alaydın al kılur ma'mileni mal kılur
Essiz ömrin yel kılur ahir zaman şeyhleri

Şeyhlik uluğ turur Hazret'ge eltgen işturur
Aş bermes bağı taş turur ahir zaman şeyhleri
Miskin Ahmed kandasen Hakk yolıda nedesen
İlming yok ne sandesen ahir zaman şeyhleri (s.164)

RAKS VE SEMÂ

Tasavvufi hayatın ilk asırlardan beri tenkid alan konularından biri de raks ve sema' konusudur. Dinî musikî ile iç içe olan bu konunun doğruluğu, yanlışlığı sürekli tartışılmalıdır. Ahmed Yesevî, mahabbet kadehini içmeden, bu kadehle mest olmadan raks ve sema' yapmanın doğru olmadığını, bunun riya ve gösteriş tehlikesiyle başbaşa kalabileceğini ifade ederek tenkid ve uyarılarına devam ediyor:

Muhabetni camın için raks eylegen
Divaneliğ makamiğa kirdi dostlar
Aç u tokluk sud u ziyan hiç bilmegen
Sermest bolup raks u sema urdı dostlar

Raks u sema urganlarga dünya haram
Ehl ü ayal hanumandın keçti tamam
Seher vaktıda Hakk'a sığınıp yağlar müdam
Andın sonğra raks u sema urdı dostlar

Raks u sema urgan aşık özin bilmes
Bihuş yürük dünya malın kolğa almas
Yüzming adem taksir dese mağrur bolmas
Dünya tefip raks u sema urdı dostlar

Dünya tefmey raks u sema urgan cahil
Hak yadını bir dem aytmay yürür gafil

Dervişmen der dünya sarı köngli mayil
Dünya üçün raks u sema urdı dostlar

Özdin ketmey raks u sema urmak hata
Sübhan igem anga kılmas iman ata
Taat kılma dillerini kılmas safa
Riya kılıp raks u sema urdı dostlar

Vay uşandağ nadanlardın ümit kılmang
Feyz fütuh alurmen dep yügrüp almang
Nefsi uluğ şer'i buzuğ veli bilmeng
Şeytan lain nohta urmay mindi dostlar

Özdin ketmey raks eylese Allah bizar
Semaidın yer tebrenip tartkay azar
Dua kılma körsetmesün anga didar
Dindin keçip raks u sema urdı dostlar

Divaneliğ galib kelmey sema urar
Hak Mustafa çehar-yardın bizar yörer
Baştın ayağ günahları hazır tutar
Günah tilep raks u sema urdı dostlar

Şibli aşık sema urdı pertev körüp
Mustafanı hazır körüp seval sorup
Dünya ukbın arka taşlap közin yumup
Andağ kullar raks u sema urdı dostlar

Bişbi aşık yığlab aydı "Eya Resul
Bi-takatmen sema ursam hem men melül"
Resul aydı "İnşaallah kılğay kabul"
Ruhsat tilep raks u sema urdı dostlar

Kul Hacı Ahmed raks u sema her kimge yok
Taklid birle urda sema kirgey tamuğ
Bu rivayet pinhan erdi aytsam kamuğ
Haknı tapıp raks u sema urdı dostlar (s.114-115)

Tenkid konusu dolayısıyla heterodoks meselesine de işaret etmekte yarar vardır. Ortodoks-heterodoks meselesi aslında bütün dinlerin problemidir. Ve insanoğlunun dinî metinleri farklı anlama ve yorumlama gücü devam ettiği müddetçe de varolacaktır. Problemin diğer bir sebebi önceki kültürlerin izleri ile yeni dinin esaslarını bir araya getirme çabasıdır. Sözkonusu anlayış ve çaba toplumlarda zaman zaman dinî konularda gerilim meydana getirmekte, farklı fikir ve tavırlar kavgalara, gürültülere sebep olmaktadır. Bu durumlara bazan ilim adamları tek başına, bazan siyasî otorite ile birlikte müdahale etmekte, orta yolu-doğru yolu bulmaya çalışmakta, yanlışları devre dışı bırakmaya gayret etmektedirler. Bu neticenin daha uzun ömürlü olabilmesi için Hak-Batıl/Doğru-yanlış/Küfür-İman gibi tasniflere başvurmakta ve dinin sâliklerini-tabir câizse-sözlü ve yazılı olarak ikaz etmektedirler.

Bu gerçek İslam toplumu için de sözkonusudur. Bütün ikaz ve irşadlara rağmen dinî esasları farklı tarzda yorumlayan, "cumhur"un anlayışını yeterli bulmayan, dinî esas ve metinleri kendi kültür dünyalarına göre te'vil ve tefsir eden insanlar her zaman olmuştur, şimdi de vardır.

Sözgelimi dünkü toplumumuzda bazan Yesevî, Haydarî, bazan Kalenderî, Bektaşî tipleriyle ortaya çıkan, aslında belli oranda bütün tarikatlarda var olan bu "tip" hiç bir zaman "cumhur" olmamış, çoğunluğu elde edememiştir. Farz-mübah/Haram-helal çizgisini zaman zaman ihlal eden, Allah, Peygamber, Kur'an konularına "eyvallah" diyen ama kendi kafasına göre "yeni bir din"e inanan insanlar bugün yok mudur? İşte çağdaş heterodoks tavırlar da bunlardır.

Dîvân-ı Hikmet'te ise bu tipleri, tasvib ve teşvik eden ifadeler yoktur. Aksine bu eser, namazıyla, niyazıyla, orucuyla, gece ibadet ve gözyaşıyla, zikir ve sohbet meclisleriyle çerçevesiyle bir hayatı anlatmaktadır. Kendisinden sonraki Yesevî muhitte veya Yesevîyeden beslenen diğer tasavvufi cemaatlerde benzer tavırlardan ne Ahmed Yesevî ne de *Divan-ı Hikmet*

mesuldür. Bunun sorumlusu, genel anlamda sonsuz derecede yorum yapma kabiliyetine sahip olan insan beyni, akli ve gönlüdür.

Bî-namaz u bî-taatke berbez kuvvet
Fe'li zaif özi mayub bermez himmet
Rızkını nakıs özi nâ-cins körmey devlet
Ol fasıkını dilin ne dep safa kılsun

Talibmen dep ayturlar vallah billah na insaf
Nâ-mahremge bakarlar közleride yok insaf
Kişi malın yeyürler çün dilleri emes saf
Arslan Babam sözlerin işitingiz teberrük (s.33)

ALIŞ-VERİŞ

Türkistan'da ve Osmanlı topraklarında terennüm edilen tekke şiirinin mukayesesi açısından da Ahmed Yesevî ve peyrevlerinin hikmetleri büyük önem arz etmektedir. Bu hikmetler sayesinde değişim ve farklılaşmalar daha gerçekçi bir şekilde tesbit edilebilmektedir. Ayrıca tasavvufî konular için kullanılan üslub, o asrın tutum ve davranışlarına da ışık tutmaktadır.

Dîvân-ı Hikmet'te yer alan pir-i mugan eren, derviş, evliya, riyazet, tevbe, ihlas, melamet, riya, kırklar, Elest bezmi, gönül kuşu, varlık şehri, feyz, futûh, seher vakti, sidretü'l-münteha gibi terimler daha sonraki dönemlerde devamlı olarak kullanılmış, Hû halkası, hû sohbeti, Yâsin hatmi, melamet şarabı, zikr-i erre gibi ifadeler Anadolu sahasında fazla yaygınlık kazanamamıştır. *Divan-ı Hikmet*'te, mey, meyhane, mey içmek, vahdet şarabı, mahabbet kadehi, aşk şarabı, şevk şarabı... gibi ifadeler geçtiği gibi üçlü tasnifler de vardır: Tarikat, marifet, mahabbet/ mahabbet, saadet, marifet/ şeriat, tarikat, hakikat.

Ahmed Yesevî tekke edebiyatının "tip"lerine de zaman zaman atıfta bulunmuştur: Zâhid, âlim, âşık, vâiz, müftü, kadı, mecazi (sahte)

Zâhid bolma âbid bolma âşık bolgıl
Mihnet tartıp ışk yolıda sâdik bolgıl (s.179)

Zâhid âbid bu mananı bilgen emes
Çın âşıklar halayıkını Hızrı bolgay (s.131)

Simav'lı Abdullah İlâhî Taşkend'e giderek Ubeydullah Ahrar'ın (ö.895/1489) yanında seyr u sülükunu tamamlamış, Buhara'lı Emir Ahmed, Simav'a gelerek tasavvufî terbiyesini İlâhî'nin yanında ikmâl etmiştir. Uşşâkiye'nin piri Husâmeddin Uşşâkî 880/1475 tarihinde Buhara'da doğmuş, tasavvufî eğitim için Uşak'a gelerek Ahmed-i Semerkandî'ye intisab etmiştir.

Emir Ahmed Buharî'den feyz alan Lâmiî Çelebi (ö.933/1532), Molla Câmî'nin Farsça kaleme aldığı *Nefahâtu'l-Üns* isimli eserini Türkçeye çevirerek Türkistan'lı dervişlerin daha iyi tanınması ve tasavvuf dünyasının daha iyi anlaşılmasına hizmet etmiştir. Lâmiî'nin dedesi Nakkaş Ali Paşa'yı ise Timur Semerkand'a götürmüştür.

Nakşî melamî neşveyi paylaşan Buhara'lı Ahmed İlâhî XV. yüzyılda Bursa'da dergâh açmış ve bu şehirde vefat etmiştir. Aynı meşrebde olan Abdulkadir-i Belhî XX. Yüzyılda İstanbul'da vefat etmiştir.

Yesevî kültürünün temel kitabı olan *Cevâhiru'l-ebrâr min emvâci'l-bihârı* XVI. yüzyılda kaleme alan Hazînî Tacikistan'lı olup eserini 1593'de İstanbul'da kaleme almıştır.¹⁵ Kübrevî geleneğinin Osmanlılardaki en eski temsilcisi ise Buhara'dan XV. yüzyılda Bursa'ya gelen Emir Sultan'dır.¹⁶

Türkistan'ın en büyük derviş şairi Ahmed Yesevî olduğu gibi Anadolu'nun da en meşhur sufi şâiri Yunus Emre'dir. (ö.720/1320) Bu iki gönül adamının şiir ve hikmetlerinin de benzer kaderi vardır. Ahmed Yesevî'nin divanında yer alan şiirlerin mahlas beytlerinde kul Ahmed, Hâce Ahmed,

¹⁵ Nşr. *Cihan Okuyucu, Kayresi, 1995. Yesevî ile ilgili menakıbnamelerin en eskilerinden biri Hüsameddin Sığnakî'ye (ö.711/1311) ait olup Farsçadır. Nşr. Necdet Tosun, İLAM, c. 3, sy.1, İst. 1998, s.73 vd.*

¹⁶ *Yesevîliğin Hindistan bölgesindeki durumu için bkz. Zarcone Therry, Dergah Dergisi, sy. 38, (1993); Emir Sultan, Ahmed Buharî, Hüsameddin Uşşakî ve Cevahiru'l-Ebrâr için bkz. DİA. İlgili md.*

Miskin Yesevî, Kul Hoca Ahmed gibi isimler bildiğimiz Ahmed Yesevî'ye mi aittir yoksa aynı pınardan beslenen başka Yesevî dervişlerine mi aittir? Aynı soru Derviş Yunus, Miskin Yunus, Aşık Yunus, Dertli Yunus, Yunus Emrem mahlasları tek kişiye, bizim Yunus'a mı aittir yoksa aynı yolun yolcusu başka mutasavvıf şairlere mi aittir? Bu iktibaslar bir tarafa, iki koca şairin şiirleri de birbirine çok benzemektedir:

Alimlerde kitap kerek
Sufilerde mescid kerek
Mecnunlarga leyla kerek
Menge sen ok kereksin

Gafillerge dünya kerek
Akillerge ukba kerek
Vaizlerde minber kerek
Menge sen ok kereksin

Alış-verişin XX. yüzyıldaki durumuna da göz atalım:

YAHYA KEMAL VE MEHMET AKİF

Yahya Kemal Beyatlı *Mâvera'da Söyleyiş* başlıklı şiirine

Geldikti bir zaman Sarı Saltuk'la Asya'dan
Bir bir Diyâr-ı Rum'a dağıldık Sakarya'dan
beytiyle başlamıştı.

Tasavvufî hayat ve düşüncedeki çöküşü ifade etmek için ise Sâmih Rifat'ın şiirine nazîre olarak kaleme aldığı¹⁷ "*İthaf*" isimli şiirine

Fer almışken tulû-ı kibriyâdan
Bugün bî-vâye kalmış her ziyâdan
Bu mülkün farkı yok bir tengnâdan
Niçin nûr inmiyor artık semâdan

sorusuyla başlamış ve şöyle devam etmişti:

Aba var post var meydanda er yok
Horasan erlerinden bir haber yok
Uzun yollarda durdum hiç eser yok
Diyâr-ı rûm'a gelmiş evliyâdan¹⁸

Bu asrın başında Türkistan'da durum nasıldı? Dinî-fikrî hayat hangi çizgideydi? Bu soruların cevabını da bir başka büyük şairimizden alalım. Mehmed Akif Ersoy *Safahat*'ın yaklaşık 90 sene önce kaleme alınan "Süleymâniye Kürsüsünde" konuyu detaylarıyla anlatıyor:

Onların nevbeti geçmiş sıra gelmişti bana:
Yolu tuttum yalnız doğruca Türkistân'a.
Gece gündüz yürüdüm bulmak için Taşkent'i;
Geçtiğim yerleri ta'dâda mahal yok şimdi.
Uzanıp sonra Buhârâ'ya, Semerkand'a kadar;
Eski dünyada bakındım ki ne âlemler var?
Sormayın gördüğüm âlemleri, hiç söylemeyim:
Yâdi temkînimi sarsar da kan ağlar yüreğim:
O Buhârâ! O mübârek, o muazzam toprak!
Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!
İbn-i Sînâ'ları yüzlerce doğurmuş iklim,
Tek çocuk vermiyor âgûşuna ilmin, ne akîm!
Öyle dalmış ki hurâfâta o mâzîsiyle:

¹⁷ Bkz. *Mustafa Kara*, *Tasavvufî Şiirin Gücü*, UÜİFD, C.IX, s. 107 vd.

¹⁸ Eski Şiirin Rüzgârıyla, s.125-126. *Türk dünyası ile Anadolu arasındaki kültürel alış verişin en dikkat çekici kurumlarından biri de, XIV. yüzyılda Tarsus'ta kurulan Türkistan zaviyeleridir. Geniş bilgi için bkz. Halim Bakî Kunter, Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri, VD, sy. VI. (İstanbul 1965)*

Ay tutulmuş, "Kovalım şeytanı kalkın!"diyerek,
Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız erkek!
Bu havâlîde cehâlet ne kadar çoksa, nifâk
Daha salgın, daha dehşetli...Umûmen ahlâk,
-"Pek bozuk!" az gelecek- nâmütenâhî düşkün!
Öyle murdârını görmekte ki insan fuşşun;
Bırakın, söylenemez: Mevkiimiz câmi'dir;
Başka yer olsa da tafsîle hayâ mâni'dir.
Ya taassupları? Hiç sorma, nasıl maskaraca?
O, uzun hırkasının yenleri yerlerde, hoca,
Hem bakarsın eşi yok dîne teaddîsinde,
Hem ne söylersen olur dîni hemen rencîde!
Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid'at;
Şer'i tağyîr ile terzîl ise: -Hâşâ-sünnet!
Ne Hudâ'dan sıkılırlar, ne de Peygamber'den.
Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden
Çekecek memleketin hâli ne olmaz? Düşünün!
Sayısız medrese var gerçi Buhârâ'da bugün...
Okunandan ne haber? On para etmez fenler,
Ne bu dünyâda soran var, ne de ukbâda geçer!
Üdebâ doğrusu pek çok, kimi görsen: Şâir.
Yalınız, şi'rine mevzû iki şeyden biridir:
Koca Millet! Edebiyyâtı ya oğlan, ya karı...
Nefs-i emmâre hizâsında henüz duyguları!
Sonra tenkîde giriş: Hepsî tasavvufla dolu:
Var mı sûfiyyede bilmem ki ibâhiyye kolu?
İçilir, türlü şenâatlar olur, bî-pervâ;
Hâfız'ın ortaya dîvânı kitâbü'l-fetvâ!
"Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer!"
Urefâ mesleği;a'lâ hem ucuz, hem de şeker!
Şu kadar var ki şebâbında ufak bir gayret
Başlamış... Bir gün olup parlayacaktır elbet.
O zaman işte şu toprak yeniden işlenerek,
Bu filizler gibi binlerce fidan besleyecek!
Çin'de Mançurya'da din bir görenek; başka değil.
Müslüman unsuru gâyet geri, gâyet câhil.
Acaba meyl-i teâlî ne demek onlarca?
"Böyle gördük dedemizden!" sesi milyonlarca
Kafadan aynı tevehhürle bakarsın, çıkıyor!
Arş-ı âmâlî bu ses tâ temelinden yıkıyor.
Görenek hem yalınız Çin'de mi salgın? Nerde!
Hep musâb, âlem-i İslam o devâsız derde
Getirin Mağrib-i Aksâ'daki bir Müslümanı;
Bir de Çin sûrunun altında uzanmış yatani;
Dinleyin her birinin rûhunu:Mutlak gelecek,
"Böyle gördük dedemizden!" sesi titrek, titrek!
"Böyle gördük dedemizden!" sözü dînen merdûd;
Acabâ sâha-i tatbîki neden nâ-mahdûd?
Çünkü biz bilmiyoruz dîni. Evet, bilseydik,
Çâre yok, göstermezdik bu kadar sersemlik.
"Böyle gördük dedemizden!" diye izmihlâli
Boylayan bir sürü milletlerin olsun hâli
İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!
Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu âyetlerde?
Lafzı muhkem yalınız, anlaşılan, Kur'ân'ın,
Çünkü kaydında değil, hiç birimiz ma'nânın
Ya açar nazm-ı celîlin, bakarız yaprağına;
Yâhud üfler, geçeriz bir ölünün toprağına.

İnmemiştir, hele Kur'ân, bunun hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!
Bu havâlfdekiler pek yaya kalmış dince;
Öyle Kur'ân okuyorlar ki: Sanırsın Çince!
Bütün âdetleri âyîn-i mecûsiye karîb,
Bir şehâdet getirirler, o da oldukça garîb.
Yalınız, hepsi de hürmetle anar nâmınızı.
Hiç unutmam, sarılıp hırkama bir Çinli kızı,
Ne diyor anlamadım, söyledi birçok şeyler;
Sonra me'yûs olarak ağladı... Bîçâre, meğer,
Bana Sultân'ı sorarmış da, "Nasıldır?" dermiş;
Yol yakın olsa imiş, gelmeyi isterlermiş!¹⁹

Akif bu satırları yazdıktan kısa bir müddet sonra sözkonusu topraklar 1917 ihtilâliyle yeni bir döneme girdi. Din ve diyanete karşı olan bu rejim, tasavvufî zenginliklerin de giderek yok olmasına zemin teşkil etti. İslâm kültür ve medeniyetinin mühim sîmâlarının mirasına sahip olan bu topraklar materyalist felsefenin yıkıcılığına teslim oldu. Yetmiş sene sonra "Her şey aslına döner" hikmetine uygun olarak yeni tecelliler zuhur etti. İnsanlar yeniden Ahmed-i Yesevî'yi, Necmuddîn-i Kübrâ'yı, Bahâuddîn-i Nakşbend'i tanımaya başladı. "Mekke'de Muhammed, Türkistan'da Ahmed" ifadesi daha gür bir sesle söylenmeye başlandı. Yesevî kültürü yeniden insanlara sunulmaya başlandı. Üniversitelerde Yesevî Tanu=Yesevîlik Bilgisi adıyla dersler okutulmaya başlandı. Ve 2000 yılında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmed Necdet ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan muhteşem bir törenle onarımı tamamlanan Ahmed-i Yesevî'nin türbesinin kapılarını yeniden açtılar.²⁰

SONUÇ: MÜNACAAT

Yapacağımız işlere besmele ile başlamak dua ile bitirmek geleneğimizde vardır. Yesevî zikir meclisleri de besmele ile başlıyor, *Dîvân-ı Hikmet*'in Münâcaat kısmıyla sona eriyordu. Biz de o bölümün ilk ve son beytleriyle yazımızı tamamlayalım::

Münacat eyledi Kul Hâce Ahmed
İlahi kıl bendenge rahmet

Garib Ahmed sözi hergiz karımaz
Eger yer astığa kirse çirimez

.....

Yesevî hikmetin kadrine yetkil
Hûm-ı ıškđın neyni bir katre tatkıl

Hûm-ı ıškđın kişi bir katre tatgay
Hüdânı vaslıga bir yola batgay (s.184, 188)

¹⁹ Mehmet Akif Ersoy, Safahat, 197-199, Ankara 1995

²⁰ Cumhurbaşkanlarının isimleri de bir başka tecelliye işaret etmektedir. Sultan gönül adamları için kullanılır. Emir Sultan gibi. Kazakistan Cumhurbaşkanı bu ismi taşıırken Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ise Yesevî'nin adaşdır.